

УДК 94 (497.1) „1939/1945“

## ОСОБЕНОСТИ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА НА ТЛУ ЈУГОСЛАВИЈЕ

**Апстракт:** *Потреба објективног сагледавања историјских чињеница принцип је који стоји високо уздигнут над свим осталим принципима компетентне историографије. Но, историјска дистанца и нове околности могу да иницирају ревалоризацију историјских истина, које понекад дуго фигурирају као такве. У таквим приликама ново читање историје често оде у крајност ниподаштавања верификованог вредног и глорификације недовољно истраженог и сумњивог. Циљ овог чланка није исправљање историјских неправди, нити позив на ново читање историје. Он само треба да послужи као илустрација постојања недовољно истражених или намерно прећутаних одличја нечега што је имало све атрибуте грађанског, али и ослободилачког рата на тлу Југославије у време трајања Другог светског рата.*

**Кључне речи:** *Историографија, Југославија, савезници, Михаиловић, Тито, Черчил, ослободилачки рат, колаборација, покрет.*



Када једна од тематских области, којој може да буде посвећен један стручни часопис, понесе назив *Шездесет година победе над фашизмом*, неминовно повлачи низ асоцијација на историјски наталожена виђења, закључке, постулате и историјску слику која представља рам за усвојене истине о краху фашизма и победи слободног света. Те истине, иако подложне ревалоризацији коју сурово условљава историјска дистанца и промишљање уз одсуство емоција победника, слободни свет још увек чува као реликвију и део темеља својих вредности. На тим вредностима грађена је и историјска слика Југославије – државе победнице, априори смештене у клишее историјских правила која су наметнуле силе победнице над фашизмом. Та слика, сходно постављеним правилима, била је црно-бела, без могућности да се бар валери галиматијаса сулудости грађанског рата унесу у њу. Када се држава, са тако осликаним историјским темељима, у крви распала, јавиле су се тежње да се у поменуте оквире унесу сви могући колорити исправљања историјских неправди. Оне су, међутим, уз све историјске факте, повукле за собом и историјски реваншизам, глорификацију непостојећег и ниподаштавање истинитог. И уместо једне слике, која тежи реалности, дошло се до неколико међусобно супротстављених и искључујћих слика, са много полуистина и паушалних конструкција.

Циљ овог чланка, међутим, није покушај исправљања историјских неправди, нити довођење новоталасних историјских истина у реалност научне равни. За такав подухват потребно је промишљање које произилази из вишегодишњег научног

истраживања и које захтева озбиљну и обимну студију. Али оно што може да се сажме у један чланак јесте скуп питања и одговора, који треба да илуструје поједине сегменте усвојених клишеа, укаже на њихову другу страну и назначи начин на који се лице и наличје историјских догађаја могу сјединити у непристрасну слику историјске реалности.

Другу Југославију изнедрило је међународно признање Народно-ослободилачког покрета под вођством Комунистичке партије Југославије и ускраћивање помоћи, а потом и дефинитивно напуштање покрета Драже Михаиловића од стране савезника. То признање условиле су многе историјске околности, трговина интересима великих сила, али и стварна снага Народно-ослободилачког покрета. Тим околностима служило је и изнуђено понашање краља Петра, политичара у Лондону, владе коју је створио споразум Тито-Шубашић. У таквој ситуацији, нечему што је требало да персонификује ширину покрета и што је понело назив *Народни фронт*, пришли су многи грађански политичари, нарочито у Србији, дајући му тако неопходни легитимитет. То је, у ствари, била фасада победе долазећег тоталитаризма, који је једино могуће исходиште идеологије Комунистичке партије и њеног односа ка ходу према потпуном освајању власти.

Из дугогодишње владајуће историографије може се сажети објашњење таквог тока догађаја: Народноослободилачки покрет својом снагом, обухватањем свих слојева друштва, базиран на принципу националне једнакости и националне еманципације свих националних група у Југославији, наметнуо се као једини прави ослободилачки покрет у Југославији и као такав је неминовно прихваћен од стране савезника; савезници су напустили покрет Драже Михаиловића због његове пасивности и колаборације са окупатором; превасходни циљ Народно-ослободилачког покрета и Комунистичке партије било је ослобођење од окупатора; револуционарни циљеви остварени су на основу слободно изражене воље народа, на темељима тековина Народноослободилачке борбе.

У сумрак комунистичке Југославије, током и после њеног распада, покушаји објективног приступа историјском расветљавању њеног настанка и трајања, донели су сагледавање погубности појединих сегмената комунистичког тоталитаризма, припреме њеног распада и нови однос према међународним околностима њеног стварања. Отворено су почели да се помињу и комунистички злочини, лева ратна скретања и чисто револуционарна одличја онога што је третирано искључиво као ослободилачка борба. Често се као апсолутни кривци за ток поменутих догађаја означавају савезници, или као они који су злонамерно гурнули Југославију у комунизам, или као они који су подлегли превари Тита и Стаљина, а најчешће као извршиоци одлука донетих трговином са совјетским савезником, који је и у људству и на сваки други начин дао највећи допринос слому фашизма. Напуштањем покрета Драже Михаиловића, односно *Југословенске војске у отаџбини*, савезници су окренули леђа једином легитимном ослободилачком покрету на тлу Југославије. Сходно томе друга Југославија често добија квалификатив *енглеска творевина* или чак *Черчилославија*. Такав квалификатив долази и од високих државника данашњих српских држава и државних творевина.

Да ли се Черчил тако лако одрекао Михаиловића и да ли га је сврстао међу издајнике, бришући заувек његову герилу из реда ослободилачких покрета? Енглески интереси и прагматичан однос према, у суштини, непријатељском комунистичком покрету нису изменили реалну слику коју је Черчил имао према збивањима у Југославији. Најдоступнији доказ за то су његови мемоари.

„Дивља герила – наводи Черчил – којом су се Срби вековима опирали против Турака отпочела је по планинама. Генерал Михаиловић је био њен први и

најистакнутији борац око кога се окупила преживела југословенска елита... Михаиловић је као герилски вођа морао да плати због тога што су многи његови следбеници били веома виђени људи са сродницима и пријатељима у Србији, поседници са не малим познанствима на другим странама. Немци су применили политику убиства и уцене. Они су за герилске активности вршили одмазду стрељањем група од по четири до пет стотина одабраних људи у Београду. Под тим притиском Михаиловић се постепено ставио у такав положај који су неки од његових команданата искористили да се споразумеју са немачким и италијанским трупама да их ове оставе на миру у извесним планинским областима, а да они заузврат једва нешто или ништа не предузимају против непријатеља. Они који су се победоносно одупрли таквом искушењу могу служити на част Михаиловићевом имену, а историја која прави тананије разлике не треба да га избрише из списка српских родољуба.“<sup>1</sup>

Черчил, дакле, разуме разлоге за делимичну пасивност Михаиловићевог покрета, као што у својој преписци итекако показује да разуме природу грађанског рата у Југославији и чињеницу да су и један и други покрет отпора претежно српски. Он, такође, нема илузија према природи комунистичког покрета и недвосмислено опредељује његов настанак и почетак борбе за Хитлеров напад на Совјетски савез, а не за почетак окупације Краљевине Југославије.<sup>2</sup> Али такође нема илузија о тренутном односу снага на терену и правцу развоја догађаја. То поткрепљује телеграмомом британског амбасадора Стивенсона при југословенској избегличкој влади од 5. 12. 1943. године: „Наша политика се мора заснивати на три нова фактора: партизани ће владати Југославијом. Они су нам у војном погледу толико драгоцени да их морамо недвосмислено подржати, подређујући политичке обзире војним. Крајње је сумњиво да ли се монархија може и надаље сматрати обједињавајућим елементом у Југославији“.<sup>3</sup>

Да ли се, на другој страни, може чврсто стајати на становишту да је Југославија доживела такву судбину искључиво због трговине интересима са Стаљином и захваљујући његовој подршци комунистичком покрету у Југославији? На конференцији у Техерану Стаљин је недвосмислено „оспорио допринос Југославије у рату, карактеришући га као мање значајан“. Такође је изразио жељу да „одржава везе са Михаиловићем“.<sup>4</sup>

Питање колаборације, такође, као једну од својих главних одлика, носи различите аршине и одреднице, сходно гледишту и опредељењу аналитичара. Састанак Михаиловићев са немачким представницима у Дивцима скоро да се искључиво представља као отворени пример колаборације.<sup>5</sup> На другој страни, мартовски преговори 1943. године између највиших вођа партизанског покрета и Немаца, који се по природи нису превише разликовали од поменутих контаката Михаиловићевог покрета са представницима немачких окупационих власти, углавном се третирају као део борбене тактике, а о елементима колаборације нема ни помена.<sup>6</sup> Скорије студије су, међутим, недвосмислено и аргументовано обележиле тадашње комунистичке операције као опредељење за фокусирање Михаиловићевог покрета као јединог правог непријатеља.<sup>7</sup>

<sup>1</sup> Черчил, Винстон, *Други светски рат*, том V, Београд 1964, 441-442.

<sup>2</sup> Исто, 442.

<sup>3</sup> Исто, 448.

<sup>4</sup> Исто, 447.

<sup>5</sup> Опширније: Марјановић, Јован, *Дража Михаиловић између Британаца и Немаца*, Загреб 1978.

<sup>6</sup> Опширније: Лековић, Мишо, *Мартовски преговори 1943*, Београд 1985.

<sup>7</sup> Казимировић, Васа, *Србија и Југославија 1914-1945*, Крагујевац 1995, 1064-1069.

Доступни извори казују да и историјски осврт на борбене активности између окупационих снага и покрета отпора захтева детаљно сагледавање у објективнијем светлу. Може се закључити да су непријатељске операције и према једном и према другом покрету отпора имале углавном карактер операција чишћења. Операције такве природе против снага генерала Михаиловића, међутим, углавном су у историографији прећуткиване или минимизиране. Као пример могу послужити борбе средином 1943. године. После операција на Неретви предузете су операције окупационих снага против формација генерала Михаиловића у Црној Гори и Херцеговини. Михаиловић је био приморан да се пребаци у Србију. Ту је немачки генерал Бадер, у току јула 1943. године организовао операцију „Morgenluft“, која се састојала у претресу простора Суворора, Маљена и Медведника, са циљем да се униште остаци Михаиловићевог покрета. У исто време (21. јула 1943) Немци су уценили генерала Драгољуба Михаиловића са 100.000 рајхсмарака у злату које су припадале сваком оном „који доведе жива или мртва вођу банди Дражу Михаиловића“.<sup>8</sup> Таквим и сличним аргументима послужила се и краљевска влада у Лондону, да, нешто раније, у свом Коминикеу од марта 1943. упути одговор круговима које су чинили заговорници подршке Титовом покрету. Ти кругови, којима су се по много чему могли доделити антисрпски атрибути, инсистирали су на напуштању генерала Михаиловића због колаборације са непријатељем. У тачки 3. свог Коминикеа краљевска влада наводи: „Да Министар војске ђенерал Михаиловић доиста не сарађује са силама Осовине доказ су не само гоњења присталица ђенерала Михаиловића, већ и масовна стрељања „Дражених присталица“ у Београду, међу којима велики број угледних политичара, новинара, јавних радника и официра“.<sup>9</sup>

Треба, међутим, истаћи да су и на једној и на другој страни борбена дејства, која су, углавном, имала атрибуте грађанског рата, приказивана као ослободилачке операције. Сам генерал Михаиловић, у преписци са својом владом, одбацујући оптужбе за колаборацију са окупатором (нарочито са Италијанима), наводи низ својих борбених акција. Највећи део тих акција, међутим, сводио се на сукобе са локалним војним и паравојним формацијама. У једном од својих извештаја Михаиловић каже: „У августу прошле године разбили смо и уништили Усташе и итало-муслиманску милицију у срезу Фоча, о чему сам већ известио. Почетком јануара ове године наше су снаге разбиле и скоро потпуно унишtile итало-албанску милицију у срезу Бијело Поље. Сву су милицију Италијани добро наоружали и потстакли да напада наш народ...“<sup>10</sup> Такође је и српска несрећа оличена у оружаним сукобима Михаиловићевих снага и Недићевих и Љотићевих формација сврстана у ослободилачке борбе. Генерал Михаиловић је, такође, без смисла за Черчилове историјске нијансе, режим генерала Недића и делање Димитрија Љотића сврстао у голу колаборацију и издајство.<sup>11</sup>

Питање југословенства за време Другог светског рата на тлу Југославије, али и у емиграцији, сагледано из разних углова, такође даје за право заговорницима поновног читања историјских извора. Право да се идеја југословенства баштини уобичајено је приписивано комунистичком Народноослободилачком покрету и избегличкој влади у Лондону, уз неретку великосрпску конотацију владиног југословенства. Михаиловићев покрет је, међутим, био *Југословенска војска* у

<sup>8</sup> Ново време, Београд 21. 7. 1943.

<sup>9</sup> Коминике краљевске владе, А VII, к-26, бр.рег. 15/3, *Југословенске владе у избеглиштву, збирка докумената*, Загреб, 1981.

<sup>10</sup> Телеграм Сл. Јовановића, Лондон, 30. 3. 1943, АЈ, 103-33-188, *Југословенске владе у избеглиштву, збирка докумената*, Загреб, 1981.

<sup>11</sup> Исто.

*отаџбини*. Југословенски је био Љотићев покрет *Збор*. Сва идеолошка одличја ових покрета садржала су инсистирање на југословенству и неретко (код комуниста и искључиво) оспоравање изворне и праве југословенске оријентације других политичких, војних и паравојних снага. Ако се, на пример, озбиљније сагледа покрет Димитрија Љотића, могу се јасно уочити његове чврсте везе у Словенији. Његов избор Словеније за последњу политичку акцију није био случајан. У покрету Драже Михаиловића, такође, било је (нарочито у официрском кадру) припадника скоро свих југословенских етничких целина. Истини за вољу, треба нагласити да су ови покрети ипак, скоро у целости, били српски. Михаиловићев покрет у Хрватској сагледаван је, углавном, искључиво као великосрпски. Његово југословенство у тим крајевима није третирано чак ни као фасада покрета. Једноставно, деловало је као непостојеће. Нешто слично у свом телеграму Јурају Крњевићу наводи и тадашњи председник избегличке владе у Лондону Слободан Јовановић, преносећи поруку првака ХСС-а Аугуста Кошутића: „Кошутић у име Х.С.С. 9. марта поручио: Народ у Хрватској организован је и способан да при одласку Немаца одржи ред. Никакве писмене поруке не могу да пошаљу јер је ово опасно и могли би их ликвидирати... Партизани, пошто су малобројни и биће ускоро ликвидирани не представљају никакаву опасност. Генерала Михаиловића код Хрвата не треба форсирати, јер је обележен као Великосрбин и његова акција да се ограничи само на српске крајеве“.<sup>12</sup>

За пуну слику југословенског галиматијаса у време Другог светског рата нужно је сагледати и југословенство антикомунистичке грађанске опције код Хрвата и Словенаца. Није мали број таквих примера. Као илустрација (један од многобројних примера) може се навести и писмо оставке на чланство у влади које је Изидор Царнкар упутио Ивану Шубашићу од 29. 9. 1944. Или примери припадништва далматинских Хрвата и Срба католика јединицама војводе Момчила Ђујића, о којима се мало зна. Такође је занимљиво завирити у необјављене, а доступне документе савезничких влада и служби, као и протокола и архиве Михаиловићевог покрета (који се налазе углавном у приватним збиркама и у иностранству), али и објављене, а недовољно анализираних документе и изворе.<sup>13</sup>

Овакав приступ заслужује и сијасет непоменутих атрибута грађанског рата на тлу Југославије у време Другог светског рата. И много нерасветљених догађаја везаних за односе свих снага и ослободилачких покрета са окупацијским властима. И нерасветљени односи ових снага са савезницима. И сплет тананих нити које деле или спајају издају и патриотизам у недељиву целину која је плод било ког и било каквог рата. Дати примери у овом чланку само су мрвица, кап у мору онога што треба да изнедри објективна слика Другог светског рата на овим просторима.

<sup>12</sup> Извештај Сл. Јовановића Јурају Крњевићу, Лондон, 26. 3. 1943, VII, к-163, бр. Рег. 32, 2/1, стр.пов. В.К. бр. 275, *Југословенске владе у избеглиштву, збирка докумената*, Загреб, 1981.

<sup>13</sup> Зборник докумената из британске архиве, средио Станиша Р. Влаховић, Бирмингем 1985.